

**“HUDUD UL-OLAM” ASARI ONOMASTIKASI
ОНОМАСТИКА СОЧИНЕНИЯ “ХУДУД УЛ-АЛАМ”
ONOMASTICS OF THE WORK “HUDUD AL-ALAM”**

Ibodullayeva Shahnoza Rajobboyevna
Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola X asrga oid noma'lum muallif tomonidan bitilgan “Hudud ul-olam” geografik asarining onomastik tizimini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning maqsadi asardagi toponimlar, etnonimlar va gidronimlarning lisoniy xususiyatlarini aniqlash hamda ularning tarixiy-etimologik qatlamlarini tahlil qilishdan iborat. Ishda qiyosiy-tarixiy, etimologik tahlil va kartografik identifikatsiya metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, asar onomastikasi sug‘diy, turkiy va forsiy qatlamlarning murakkab sintezidan tashkil topgan bo‘lib, o‘sha davrdagi etnik migratsiya va urbanizatsiya jarayonlarini aniq aks ettiradi. Ayniqsa, Movarounnahr va Turkiston hududlaridagi ko‘plab joy nomlarining etnik asoslari birinchi bor tizimli ravishda tahlil qilindi. Xulosa sifatida qayd etish joizki, “Hudud ul-olam” onomastikasi nafaqat tarixiy geografiya, balki o‘zbek tili tarixiy leksikologiyasini o‘rganishda ham fundamental manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Hudud al-alam, onomastika, toponimika, etnonim, gidronim, Movarounnahr, Markaziy Osiyo, etimologiya, lisoniy qatlam, tarixiy geografiya, turkiy qabilalar.

АННОТАЦИЯ: Данная статья посвящена исследованию ономастической системы географического сочинения X века “Худуд ал-алам”. Целью исследования является выявление лингвистических особенностей топонимов, этнонимов и гидронимов, упомянутых в труде, а также анализ их историко-этимологических пластов. В работе использованы сравнительно-исторический метод, этимологический анализ и метод картографической идентификации. Результаты исследования показывают, что ономастика произведения представляет собой сложный синтез согдийских, тюркских и персидских пластов, отражая процессы этнической миграции и урбанизации того периода. В частности, впервые систематически проанализированы этнические основы многих топонимов Мавераннахра и Туркестана. В заключении отмечается, что ономастика “Худуд ал-алам” служит фундаментальным источником не только для исторической географии, но и для изучения исторической лексикологии узбекского языка.

Ключевые слова: Худуд ал-алам, ономастика, топонимика, этноним, гидроним, Мавераннахр, Центральная Азия, этимология, лингвистический пласт, историческая география, тюркские племена.

ABSTRACT: This article is devoted to the study of the onomastic system of the 10th-century geographical treatise “Hudud ul-olam”. The purpose of the research is to identify the linguistic features of toponyms, ethnonyms, and hydronyms mentioned in the work, as well as to analyze their historical-etymological layers. Comparative-historical, etymological analysis and cartographic identification methods were used in the study. The research results indicate that the onomastics of the work consists of a complex synthesis of Sogdian, Turkic, and Persian layers, accurately reflecting the processes of ethnic migration and urbanization of that period. In particular, the ethnic foundations of many place names in Transoxiana and Turkestan were systematically analyzed for the first time. In conclusion, it is noted that the onomastics of «Hudud ul-olam» serves as a fundamental source not only for historical geography but also for studying the historical lexicology of the Uzbek language.

Keywords: Hudud al-Alam, onomastics, toponymy, ethnonym, hydronym, Transoxiana, Central Asia, etymology, linguistic layer, historical geography, Turkic tribes.

KIRISH

X asrga oid “Hudud ul-olam” asari Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarning o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy manzarasi haqida ma’lumot beruvchi muhim manbadir. Noma’lum muallif tomonidan fors tilida bitilgan ushbu asar geografik ob’ektlarning joylashuvi bilan bir qatorda, ularning nomlanishi — onomastik qatlami bilan ham tadqiqotchilar e’tiborini tortib keladi.

Bugungi kunda onomastika sohasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar asosan zamonaviy nomlar tahliliga yo’naltirilgan. Biroq, “Hudud ul-olam” kabi klassik manbalarda keltirilgan onomastik birliklar (joy nomlari, qabila va urug‘ nomlari) quyidagi sabablarga ko‘ra qayta tahlilga muhtoj:

Transliteratsiya va fonetik o‘zgarishlar: Qo‘lyozmadagi ko‘plab toponimlar arab yozuvi xususiyatlari tufayli turlicha talqin qilingan bo‘lib, ularning asl etimologiyasini aniqlash dolzarb muammo hisoblanadi.

Yo‘qolgan onomastik birliklar: Asarda qayd etilgan, ammo bugungi kunda iste’moldan chiqib ketgan yoki boshqa nomga o‘zgarib ketgan ob’ektlarning tarixiy-lingvistik tahlili yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Etnik tarkib va onomastika bog‘liqligi: Muallif tomonidan keltirilgan etnonimlar va ularning hududiy nomlar bilan aloqadorligi masalasi qiyosiy-tarixiy metodlar asosida chuqur o‘rganishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi “Hudud ul-olam” asaridagi onomastik birliklarni (xususan, toponim va etnonimlarni) tasniflash, ularning etimologik ildizlarini ochib berish hamda ushbu nomlarning X asrdagi Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati bilan bog‘liqligini ilmiy asoslashdan iborat.

Qo‘yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish belgilandi:

1. Asar matnidan toponimik va etnonimik birliklarni ajratib olish va ularni guruhlash.
2. Toponimlarning shakllanishida ishtirok etgan geografik terminlar va leksik qatlamlarni (turkiy, forsiy, sug‘diy va b.) aniqlash.
3. Asardagi nomlarni zamonaviy geografik ob’ektlar bilan identifikatsiya qilish va ularning o‘zgarish dinamikasini kuzatish.
4. Etnik nomlarning hududiy nomlarga (va aksincha) ko‘chish qonuniyatlarini tahlil qilish.

Ushbu maqolada keltirilgan xulosalar o‘zbek onomastikasining tarixiy bosqichlarini o‘rganishda, shuningdek, tarixiy geografiya va turkiy tillar leksikologiyasi fanlari uchun qo‘shimcha material bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

“Hudud ul-olam” asarini o‘rganish va undagi onomastik birliklarni tahlil qilish bo‘yicha dunyo sharqshunosligida salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Ushbu bo‘limda asarning o‘rganilish darajasi yo‘nalishlar bo‘yicha ko‘rib chiqiladi.

G‘arb va rus sharqshunosligidagi tadqiqotlar. Asarni ilmiy muomalaga kiritish va onomastik tahlil qilishda V.V. Bartoldning xizmatlari beqiyosdir. U asarning 1892-yilda topilgan qo‘lyozmasini birinchi bo‘lib tavsiflagan. Keyinchalik, V.Minorskiy tomonidan asar ingliz tiliga tarjima qilinib, mislsiz sharhlar bilan boyitilgan. Minorskiyning sharhlari asardagi yuzlab toponim va etnonimlarning lokalizatsiyasi (joylashgan o‘rnini aniqlash) va etimologiyasi uchun fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo olimlarining izlanishlari. O‘zbekistonlik olimlardan akademik A.Muhammadjonov, S.Qorayev va H.Hasanovlar asardagi geografik nomlarni tarixiy toponimika nuqtai nazaridan tadqiq etganlar. Xususan, S.Qoraev o‘zining toponimik izlanishlarida “Hudud ul-olam”dagi Movarounnahr va Xuroson hududlariga oid nomlarning etimologik qatlamlarini tahlil qilgan. Shuningdek, qozoq olimi

B.Kumekov asardagi qipchoq va o'g'uz qabilalariga oid etnonimik ma'lumotlarni tizimlashtirgan.

Lingvistik onomastika yo'nalishidagi ishlar. Asarning onomastik tizimi sof tilshunoslik nuqtai nazaridan turkiy va eroniy tillarning o'zaro ta'siri kontekstida o'rganilgan. Bu yo'nalishda asardagi onomastik birliklarning fonetik va morfologik tuzilishi, shuningdek, arab grafikasidagi yozilish xususiyatlari bo'yicha chet ellik va mahalliy tilshunoslarning maqolalari mavjud bo'lib, ular asosan alohida hududlar (masalan, Choch yoki Farg'ona) kesimida olib borilgan.

TADQIQOT METODLARI

Ushbu tadqiqotda "Hudud ul-olam" asari onomastikasini har tomonlama yoritish maqsadida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy-tarixiy metod. Mazkur metod yordamida asarda keltirilgan onomastik birliklar (toponimlar, etnonimlar) boshqa o'rta asr manbalari — "Devonu lug'atit turk" (Mahmud Qoshg'ariy), "Tarixi Tabariy" va "Sifat ul-arz" (Ibn Havqal) kabi asarlardagi muqobillari bilan qiyoslandi. Bu nomlarning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlash imkonini beradi.

Etimologik tahlil metodi. Asardagi nomlarning asl ma'nosi va kelib chiqish asoslarini (turkiy, forsiy, arabiy yoki sug'diy qatlamlar) aniqlashda qo'llanildi. Bu usul yordamida ko'p ma'noli yoki tushunarsiz bo'lib qolgan qadimiy nomlarning leksik asosi yoritildi.

Kartografik va hududiy identifikatsiya metodi. Matnda berilgan masofalar va qo'shni hududlar tavsifi asosida tarixiy nomlarni zamonaviy geografik xarita bilan solishtirish usuli qo'llanildi. Bu usul asarda qayd etilgan, ammo nomi o'zgargan shahar va qishloqlarning bugungi kundagi o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Sistem-struktural tahlil. Onomastik birliklar muayyan tizim sifatida (masalan, gidronimlar, oronimlar, etnonimlar) guruhlariga ajratildi va ularning matn ichidagi funksional-semantik xususiyatlari o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Hudud ul-olam" asarining matniy tahlili natijasida Markaziy Osiyo, Xuroson va Hindiston kabi hududlarga oid 1000 dan ortiq onomastik birliklar aniqlandi. Ushbu birliklar asosan toponimlar (joy nomlari), etnonimlar (xalq va qabila nomlari) va gidronimlardan (suv ob'ektlari nomlari) iborat.

Tadqiqot jarayonida asardagi nomlar guruhlariga ajratildi va quyidagi natijalar olindi:

Onomastik guruhlar	Miqdori (taxminan)	Asosiy qatlamlar
Toponimlar (Shahar va viloyat nomlari)	650+	Sug'diy, forsiy, turkiy

Etnonimlar (Qabila va xalq nomlari)	200+	Turkiy, hind, eroniy
Gidronimlar (Daryo va ko'l nomlari)	80+	Forsiy, turkiy
Oronimlar (Tog' nomlari)	50+	Forsiy, mahalliy

Asardagi toponimlar o'sha davrning lingvistik landshaftini aks ettiradi. Muhokamalar jarayonida quyidagi qonuniyatlar aniqlandi:

1. Sug'diy qatlam: Movarounnahr hududidagi ko'plab shahar nomlari *-kat* (shahar, qishloq) qo'shimchasi bilan tugaydi. Masalan: *Binkat* (Toshkent), *Samarkat* (Samarqand), *Nunjkat*. Bu o'sha davrda sug'diy tilining urbanizatsiyadagi ta'sirini ko'rsatadi.
2. Turkiy qatlam: Asarning "Turkiston" bo'limida turkiy tillarga xos bo'lgan *ko'l*, *tog'*, *art* kabi geografik terminlar ishtirokidagi nomlar uchraydi. Masalan: *Issiq-ko'l*, *Barisxon*.
3. Forsiy qatlam: Xuroson va Eron hududlarida *-obod*, *-diz*, *-gard* kabi komponentli nomlar ustunlik qiladi.

Muallif etnonimlarni ko'pincha hudud bilan bog'laydi. Masalan, "Chigil" nomi ham qabila nomi, ham muayyan bir shahar (qishloq) nomi sifatida keltirilgan. Bu o'sha davrda qabilalarning o'troqlashuv jarayoni natijasida etnonimlarning toponimlarga ko'chish (metonimiya) hodisasi faol bo'lganidan dalolat beradi.

Asarni tahlil qilishda duch kelingan asosiy muammo — arab yozuvidagi nuqtalar va harakatlarning tushib qolishi natijasida yuzaga kelgan tushunmovchiliklardir.

Identifikatsiya muammosi: Masalan, asardagi "Xaylam" yoki "Xatlam" deb o'qilishi mumkin bo'lgan nomlarni boshqa manbalar (masalan, Istaxriy) bilan qiyoslaganda, ularning aslida *Xuttalon* ekanligi oydinlashdi.

Transliteratsiya nomuvofiqligi: Muallif turkiy so'zlarni fors tili qonuniyatlariga moslashtirib bergan (masalan, *k* va *g* tovushlarining almashishi). Bu esa nomlarning asl turkiy shaklini tiklashda qiyosiy-tarixiy metodni qo'llashni taqozo etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, «Hudud ul-olam» onomastikasi qatlamli xarakterga ega. Asardagi nomlar nafaqat jug'rofiy ob'ektni belgilaydi, balki o'sha hududda yashovchi aholining etnik tarkibi va migratsiya yo'nalishlari haqida ham muhim ijtimoiy-lingvistik ma'lumot beradi.

Asarda daryo nomlari nafaqat suv havzasi, balki hududiy chegaralarni belgilovchi asosiy onomastik birliklar sifatida keladi. Muallif Amudaryoni "Jayhun" deb ataydi va uning manbalaridan to Orol dengiziga (Xorazm ko'liga) quyilishigacha bo'lgan masofani batafsil bayon etadi.

Etimologik tahlil: "Jayhun" atamasi asarda arabcha va qadimgi yahudiycha an'analarga tayanib qo'llanilgan bo'lsa-da, muallif daryoning turli qismlarida mahalliy

nomlar qo'llanilishini ham qayd etadi. Masalan, daryoning yuqori oqimidagi "Vaxshob" (Vaxsh daryosi) nomi sug'diycha *Vaxsh* (muqaddas suv/ruh) va forscha *ob* (suv) so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, bu hududning qadimiy madaniy qatlamini ko'rsatadi.

Gidronimik transformatsiya: Asarda daryo irmoqlari sifatida keltirilgan Xulbuk, Andijarog', Paron kabi nomlar bugungi kunda ham toponimik asos sifatida saqlanib qolgan. Bu esa gidronimlarning barqarorlik xususiyatini isbotlaydi.

Movarounnahr va Xuroson shaharlari onomastikasida bir necha tillarning sintezi kuzatiladi. Tadqiqot natijasida ushbu nomlar quyidagi semantik guruhlariga ajratildi:

Tabiiy-geografik belgi asosidagi nomlar:

Termiz (Tarimita — "daryo bo'yi"): Shaharning Amudaryo kechuvi yaqinida joylashgani uning nomida o'z aksini topgan.

Buxoro: Muallif bu nomni diniy va madaniy markaz sifatida tasvirlaydi. Etimologik jihatdan sanskritcha *vihara* (ibodatxona) so'ziga borib taqalishi, hududning islomdan oldingi onomastik qatlami qanchalik boy bo'lganini tasdiqlaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat asosidagi nomlar:

Shosh (Choch): Bu toponim asarda hunarmandchilik va savdo markazi sifatida tilga olinadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, *Choch* va *Binkat* nomlarining parallel qo'llanilishi o'sha davrda ma'muriy markaz va tarixiy viloyat nomlari o'rtasidagi onomastik farqni ko'rsatgan.

"Hudud ul-olam"ning o'ziga xosligi shundaki, u turkiy qabilalarning ichki bo'linishini onomastik nuqtai nazardan aniq ko'rsatadi.

Qarluq (Xallux): Muallif qarluqlarni "eng jasur turklar" deb ta'riflaydi. Ularning joylashgan hududi asarda "Mamlakati Qarluq" deb yuritiladi. Bu yerda etnonim siyosiy-geografik termin (toponim) darajasiga ko'tarilgan.

O'g'uz va Qipchoq: Ushbu etnonimlar asarda nafaqat qabila nomi, balki muayyan yaylov va tog' tizmalarining nomlanishiga ham asos bo'lgan (masalan, *Mafazat al-G'uzziya* — O'g'uzlar sahrosi).

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, "Hudud ul-olam"da onomastik kontaminatsiya (nomlarning bir-biriga qo'shib ketishi) hodisasi uchraydi. Masalan, muallif ko'pincha shahar nomini uning atrofida yashovchi qabila nomi bilan almashtirib qo'llaydi. Bu holat o'rta asr jug'rofiylari uchun hududni identifikatsiya qilishning oson usuli bo'lgan. Biroq, zamonaviy tadqiqotda bu nomlarni ajratish uchun matnni kontekstual tahlil qilish zarurligi aniqlandi.

O'rganilgan onomastik birliklarning etimologik tarkibi quyidagicha taqsimlangan:

- Eroniy (Sug'diy, forsiy) qatlam: 45% (Asosan Movarounnahr va janubiy viloyatlarda)
- Turkiy qatlam: 35% (Sirdaryo bo'yi, Yettisuv va Turkiston hududlarida)
- Arabiy qatlam: 15% (Asosan diniy va ma'muriy terminlar ishtirokida)
- Noma'lum/Mahalliy qatlam: 5%

XULOSA

“Hudud ul-olam” asari onomastik qatlamini tadqiq etish natijasida X asr Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarning tarixiy-geografik manzarasi bo'yicha quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Onomastik tizimning serqatlamliligi: Asarda qo'llanilgan nomlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hudud onomastikasi bir necha lingvistik qatlamlardan (sug'diy, qadimiy turkiy, forsiy va arabiy) tashkil topgan. Bu o'sha davrdagi Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan hududlarning polietnik va polimadaniy xususiyatini tasdiqlaydi.
2. Lisoniy barqarorlik va o'zgarishlar: Tadqiqot davomida asarda keltirilgan gidronimlarning (masalan, Jayhun, Vaxshob, Issiq-ko'l) toponimlarga nisbatan barqarorroq ekanligi aniqlandi. Shahar nomlarining (toponimlarning) o'zgarishi esa asosan siyosiy hokimiyat almashishi va tilning transformatsiyasi (masalan, *-kat* qo'shimchasining *-kent* yoki *-shahar* shakliga o'tishi) bilan bog'liqligi asoslandi.
3. Etnonim va toponim aloqadorligi: “Hudud ul-olam”da etnonimlar (qabila nomlari) ko'p hollarda hududiy nomlarni shakllantiruvchi asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Turkiston hududlarida qabilalarning o'troqlashishi natijasida urug' nomlarining joy nomlariga ko'chishi (metonimiya hodisasi) faol kechganligi asar matni orqali isbotlandi.
4. Manbaning identifikatsiyadagi o'rni: Arab grafikasi bilan bitilgan murakkab nomlarni qiyosiy-tarixiy metod orqali tahlil qilish, ko'plab “noma'lum” yoki “yo'qolgan” deb hisoblangan geografik ob'ektlarning bugungi kundagi muqobillarini aniqlash imkonini berdi. Bu esa tarixiy toponimikani tiklashda asarning eng ishonchli manbalardan biri ekanligini ko'rsatadi.
5. Ilmiy va amaliy ahamiyat: Tadqiqot natijalari o'zbek tilining tarixiy leksikologiyasi, onomastikasi va tarixiy geografiya fanlari uchun muhim baza bo'lib xizmat qiladi. Asardagi onomastik birliklar lug'atini tuzish va ularni raqamli xaritalarga (GIS) joylashtirish kelajakdagi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Hudud al-Alam. The Regions of the World: A Persian Geography, 372 A.H. — 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky; with the preface by V.V. Barthold. — London: Luzac & Co, 1937. — 524 p.
2. Абу Саид Гардизий. Зайнул-ахбор. / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: А. Ахмедов. — Тошкент: Ўзбекистон, 1991. — 128 б.
3. Бартольд В.В. Работы по исторической географии и истории Ирана и Средней Азии. Сочинения. Т. VII. — Москва: Наука, 1971. — 664 с.
4. Қораев С. Географик номлар маъноси (Ўрта Осиё). — Тошкент: Ўзбекистон, 1978. — 170 б.
5. Qorayev S. Toponimika: O‘quv qo‘llanma. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. — 216 b.
6. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. — Тошкент: Фан, 1965. — 156 б.
7. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг изоҳли луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1977. — 112 б.
8. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. — 452 b.